

DOI: <https://doi.org/10.32839/2304-5809/2019-7-71-51>

УДК 378: 37,01

Івершинь А.Г.кандидат педагогічних наук, доцент кафедри теорії і методики дошкільної освіти
Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського»**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ХУДОЖНЬОГО РОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ МАЙБУТНІХ ВИХОВАТЕЛІВ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ ВИЩОГО НАВЧАЛЬНОГО ЗАКЛАДУ**

Анотація. У статті розглянуто питання художнього розвитку майбутніх вихователів. Розглянуто зміст понять: «розвиток», «художній розвиток», «художній розвиток майбутніх вихователів». Показано роль мистецтва як важливого виховного резерва, який спроможний поліпшити ефективність художнього розвитку особистості майбутніх вихователів. Виокремлено умови художнього розвитку майбутніх вихователів: опора в освітньому процесі на принципи педагогіки мистецтва; урахування індивідуальних особливостей кожного студента; формування досвіду художньо-творчої діяльності; діагностичний підхід до визначення художнього розвитку студентів; самовиховання студентів; організація різноманітних форм стимулювання художнього розвитку. Доведено, що художній розвиток майбутніх вихователів є складовою професіоналізму майбутнього фахівця й однією з умов його формування.

Ключові слова: «розвиток», «художній розвиток», «художній розвиток майбутніх вихователів», умови художнього розвитку майбутніх вихователів.

Ivershin AnzhelikaState Institution «South Ukrainian National
Pedagogical University Ushinsky»**PEDAGOGICAL CONDITIONS OF ARTISTIC DEVELOPMENT OF PERSONAL PROFESSIONALS' PERSONALITY IN THE EDUCATIONAL PROCESS OF HIGHER EDUCATION**

Summary. The article deals with the issues of artistic development of future educators. The contents of the concepts: «development», «artistic development», «artistic development of future educators» are considered. The role of art as an important educational reserve that can improve the efficiency of artistic development of the personality of future educators is highlighted. The article focuses on the artistic development of students of future educators who are at the stage of youth. The article states that student age is sensitive to vocational training and is aimed at self-knowledge of the individual. This period is characterized by a change in attitude towards art. Through the perception of the content of works of art, value orientations of young people are formed. In this way the spiritual and creative work of the individual, the knowledge of oneself as an individual through the lens of art, takes place. The artistic activity of students at the stage of vocational training develops on the basis of motivation of conscious choice, provides a critical assessment of their achievements and is a component of professional development, a form of creative self-realization. The author of the article points out that in the process of creativity the processes of thinking, perception, imagination, emotional experience of aesthetic phenomena are activated. It is stated that artistic development depends on the orientation of the future educators' personality towards artistic creativity; motivation; the formation of certain mental qualities; creative activity; artistic experience; willingness and subjective need for creative self-realization. The author proposes the following conditions for artistic development of future educators: support for the principles of art pedagogy; taking into account the individual characteristics of each student; formation of experience of artistic and creative activity; diagnostic approach to the definition of artistic development of students; self-education of students; organization of various forms of stimulating artistic development.

Keywords: «development», «artistic development», «artistic development of future educators», conditions of artistic development of future educators.

Постановка проблеми. Модернізація системи освіти на даному етапі обумовлена сучасними викликами суспільства, за якими встановлюється пріоритет творчого розвитку особистості. Творчість громадян на державному рівні визнається важливим фактором, який забезпечує поступальний розвиток самого суспільства, рівень його добробуту й розвитку. Освітня парадигма ХХІ століття зорієнтована на реалізацію культуротворчих й людинотворчих завдань у глобалізованому, постіндустріальному світі. Для сприяння вирішенню соціальних та культурних проблем у сучасному світі пропонується застосування принципів і практики освіти в галузі мистецтва; саме в мистецтві

вбачають важливий педагогічний резерв, спроможний поліпшити ефективність формування та розвитку особистості. Такі кроки робляться на найвищому, міжнародному рівні. Так, на Другій Всесвітній Сеульській конференції з освіти, проведеної за ініціативою ЮНЕСКО, було запропоновано такі цілі: застосування освіти в області мистецтв для нарощування творчого та інноваційного потенціалу людей і суспільства; виховання нового покоління творчих громадян; популяризація творчих та інноваційних видів практики в інтересах всебічного соціального, культурного і економічного розвитку суспільства; використання інновацій як джерело критичного і творчого мислення [12].

Здатність до творчості визнається невід'ємною характеристикою людини ХХІ століття, а розвиток творчості – основною метою професійної освіти. У Законі України «Про освіту» метою визначено всебічний розвиток людини як найвищої цінності суспільства, її талантів, збагачення на цій основі інтелектуального, економічного, творчого, культурного потенціалу Українського народу [5].

За таких умов проблема художнього розвитку майбутніх вихователів набуває особливої актуальності. Однією з пріоритетних завдань освіти майбутніх вихователів є створення педагогічних умов, визначення стратегічних напрямків педагогічної роботи, що сприяють розвитку художньо-творчих якостей особистості.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема художнього розвитку майбутніх вихователів обумовлена специфікою їхньої педагогічної діяльності – залученням дітей раннього та передшкільного віку до художніх цінностей в освітньому процесі закладів дошкільної освіти.

Важливим також є й те, що з першої ланки освіти – дошкільної, ставляться завдання художнього, естетичного, творчого розвитку дітей. За «Базовим компонентом дошкільної освіти в Україні» художньо-естетичний розвиток розуміється як спеціально організований процес виховання і навчання, спрямований на формування ціннісного естетичного ставлення дитини до дійсності, на художнє сприйняття навколишнього світу; розвиток творчих здібностей; реалізацію здатності відчувати, цінувати і створювати красу в різних проявах; перетворення дитини як культурної людини, яке відбувається в процесі активного освоєння видів мистецтва і художньо-творчої діяльності. [2]. Тому процес професійної підготовки майбутнього вихователя вимагає змін у напрямі його художньо-творчого розвитку.

Так, на засадничу роль мистецтва, художньої творчості у формуванні особистості вказують психологи і педагоги, серед яких А. Аронов, М. Каган, В. Мазепа, Л. Масол, Н. Ничкало, Л. Новак, та інші. Роль художньо-творчого розвитку особистості розглядалася В. Андреевим, М. Басовим, Д. Богоявленскої, А. Брушлінским, Л. Виготським, І. Зязюном, О. Отич, В. Радкевич, О.П. Рудницької, В. Сухомлинським та іншими. Свій розвиток проблема творчого розвитку отримала в роботах сучасних психологів і педагогів (В.Кан-Калик, Н. Кузьміна, Н. Нікандров, А. Мелік-Пашаєв, Н. Меменський, М. Поташнік, В. Сластенін і ін.). Різні аспекти творчості розглядалися в дослідженнях зарубіжних вчених (Г. Айзенк, Д. Гілфорд, А. Маслоу, К. Роджерс та ін.). Вивчення проблеми художньої діяльності студентів у вишу розглянуто Л. Єрмолаєвої-Томіної, В. Зінченко, В. Кузіним, М. Ростовцевим, А. Свешніковим.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. Вважаємо, що в умовах сучасного суспільства, яке орієнтовано на актуалізацію творчого потенціалу людини, суттєву увагу треба приділяти художньо-творчому розвитку майбутніх фахівців в освітньому процесі, зокрема вихователів дітей дошкільного віку. Проте, в наявних працях не розкрито повністю роль художнього розвитку для професійної підготовки майбутніх вихователів.

Мета статті: розкрити зміст поняття «художній розвиток майбутніх вихователів», визначити умови художнього розвитку майбутніх вихователів у освітньому процесі вишу.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з темою дослідження схарактеризуємо особливості розуміння сутності таких категорій, як «розвиток», «художній розвиток», «художній розвиток майбутніх вихователів».

Термін «художній розвиток» складається з двох понять, кожне з яких вимагає своєї конкретизації. Як відомо, однією з центральних категорій психолого-педагогічної теорії є поняття «розвиток». У психології розвиток розглядається як зміна особистості під впливом закономірностей формування психіки, станів суб'єкта, соціальної ситуації розвитку. Даний процес характеризується як зміна, творення, вдосконалення, інтеграція [9].

Розвиток – це процес, що детермінується як зовнішніми (екологічними, соціокультурними), так і внутрішніми (фізіологічними, психічними, біологічними) чинниками, що зумовлюють кількісний і якісний ріст організму [9]. Розвиток не відбувається без пізнавального пошуку, вольових зусиль по створенню себе, своєї індивідуальності. Це означає, що становлення особистості в процесі розвитку актуалізує певну свідому діяльність суб'єкта з розвитку свого внутрішнього «Я», осягнення своєї унікальності. Хоча розвиток і відбувається під впливом соціальних і виховних факторів, але ці фактори розвивають і формують особистість лише в тій мірі, в якій вони відповідають спрямованості людини, її потребам, інтересам, переконанням, мотивам, цінностям; викликають у неї позитивне внутрішнє психологічне переживання; стимулюють власну активність у роботі над собою. Цей процес отримав назву персоніфікації (від лат. Persona – особистість, facere – робити) [8].

К. Роджерс співвідносить розвиток з поняттям самоактуалізації. Він вважає, що в кожній людині є прагнення ставати компетентним, цілісним – самоактуалізуватися. Практика виховання будується на основі створення умов, що стимулюють вільний розвиток людей, тобто розвиток, що здійснюється відповідно до їх власними цілями і прагненнями [1].

Для А. Маслоу «самоактуалізація» означала і прагнення до реалізації внутрішнього потенціалу (самореалізації) людини, і бажання стати усім, чим вона спроможна стати, і націленість на реалізацію власних потенційних можливостей [1].

Важливими чинниками щодо самоактуалізації особистості А. Маслоу вважає фізичне, емоційне та інтелектуальне занурення у себе; визнання і подальше вивчення власних здібностей; визначення свого темпу та ритму, сфери своїх інтересів, оволодіння навичками, котрі можливо застосувати для розвитку творчості [1].

Ми, в свою чергу, розуміємо розвиток як процес, який визначається зовнішніми (екологічними, соціокультурними) і внутрішніми (фізіологічними, психічними, біологічними) чинниками, що зумовлюють націленість особистості на реалізацію власних потенційних можливостей.

Розкриємо зміст поняття «художній розвиток». Термін «художній розвиток» використовується

найчастіше з додаванням «естетичне». У словнику С. Ожегова знаходимо таке визначення: «Естетичний, тобто художній, що відноситься до почуття прекрасного, до краси» [7]. Поняття «художній» визначається як такий, що відноситься до мистецтва, до діяльності в галузі мистецтва ... відповідає вимогам мистецтва, естетичного смаку; естетичний, красивий [7].

Аналіз філософської, психолого-педагогічної, естетичної літератури вказує на колосальну роль мистецтва в розвитку особистості. У процесі творчості досягається усвідомлення і перетворення дійсності в художніх образах, активізуються процеси мислення, сприйняття, уяви, емоційного переживання естетичних явищ. У роботах психологів, філософів (М. Волков, Е. Ільєнков, А. Смирнов, Б. Теплов, М. Каган, П. Якобсон) визначається, що мистецтво розвиває універсальну, а не якусь специфічну людську чуттєвість. При цьому переживання, продуктивна уява, фантазія складають його переважну особливість (Е. Ільєнков) [3]. Мистецтво сприяє емоційному «проживанню» (Л. Виготської), різноманітних ситуацій, впливаючи на психологічні механізми особистості. Завдяки мистецтву особистість познає зовнішній світ, змінюючись духовно, реалізуючи свою творчу природу, саморозвиваючись і вдосконалюючись. Мистецтво є найважливішим фактором, що формує особистість: через індивідуально-неповторне сприйняття і переживання світу особистість набуває сенсу свого існування, через самопізнання індивідуальних можливостей свого внутрішнього світу реалізує себе в художній творчості, створює духовно-художні цінності [1].

Сучасні вчені (І. Войнар, А. Мужина, О. Отич, А. Рудницька, Б. Неменський) вказують на потужний потенціал педагогіки мистецтва – самостійну педагогічну галузь, що досліджує проблеми навчання, виховання та розвитку особистості засобами мистецтва [6; 10]. Так, вітчизняна дослідниця О. Отич стверджує, що ця субдисципліна педагогіки, як складова змісту освіти, є ефективним засобом формування та розвитку особистості, становлення її творчої індивідуальності й суб'єктності, яка сприяє формуванню особистості як людини культури [6].

Художній розвиток особистості має свої особливості в залежності від віку індивіда, його творчих задатків і соціального середовища. В даному дослідженні розглядається художній розвиток студентів майбутніх вихователів

В освітньому процесі художній розвиток студентів досліджували: М. Волков, Л. Єрмолаєва-Томіна, В. Зінченко, І. Зязюн, О. Отич, О. Рудницька, Н. Ростовцев і ін. У наукових працях вчених показано, що в художньо-освітньої діяльності ВНЗ у студентів актуалізується потреба у творчій самореалізації, прояві своєї індивідуальності.

У психолого-педагогічних дослідженнях В. Артем'євої, Л. Божович, І. Кона, Д. Фельдштейна відзначається, що особливості художнього розвитку особистості залежать від психологічної характеристики віку. Студентський вік – це вік змін, вік становлення індивідуальності, образу «Я», період формування моральної свідомості, ціннісних орієнтацій, професійних

інтересів. Саме цей період – час активізації процесів самовиховання та саморозвитку [4].

За загальним висновком психологів (А. Бодальов, І. Кон, С. Рубінштейн та ін.), юнацький вік сензитивен для професійного навчання і спрямований на самопізнання особистості. В результаті самопізнання складається певне уявлення особистості про себе, про свій внутрішній світ, про свою діяльність, виробляється ставлення до самої себе [4]. А. Мейлах зауважує, що у розвитку особистості настає новий етап, який характеризується зміною ставлення до мистецтва. У сприйнятті мистецтва велике значення має оцінка художніх переваг твору, аналіз засобів виразності (колір, форма, пластика, лінія, композиційна побудова). Студенти прагнуть розкрити зміст творів мистецтва, «прочитати» його глибинний зміст, співвіднести зі своїми ціннісними орієнтаціями. Таким чином відбувається духовно-творча робота, пізнання самого себе як індивідуальності через призму мистецтва [1]. На відміну від дитячої художньої діяльності, яка є для дитини свого роду грою, художня діяльність студентів на етапі професійного навчання у вишу розвивається на основі мотивації свідомого вибору, передбачає критичну оцінку своїх досягнень і є компонентом професійного становлення, свідомо обраною формою творчої самореалізації.

На основі досліджень вчених (А. Маслоу, К. Роджерс, В. Сатир, Е. Фромм) важливо відзначити, що у художньому розвитку особистості виокремлюють: пізнавально-творчі інтереси, естетичний досвід, художньо-творчу активність, яка виражається в різноманітні видів діяльності, спрямованої на пізнання, зміну, перетворення навколишньої дійсності. Змістовними компонентами активності особистості є: ініціативність (здатність до активних і самостійних дій, рішучість на вчинки, схильність до ризику), інтерес (пізнавальна спрямованість особистості на предмети і явища навколишньої дійсності, пов'язана з позитивним емоційним переживанням); потреба в художньо-творчій діяльності; рефлексія й самооцінка [11].

Систематизуючи сучасні дані психолого-педагогічної науки, спираючись на власний досвід викладання художніх дисциплін, приходимо до висновку, що художній розвиток залежить від спрямованості особистості майбутніх вихователів до художньої творчості; мотивації; сформованості певних психічних якостей; творчої активності; художнього досвіду; суб'єктивної потреби у творчій самореалізації.

Проведений аналіз психолого-педагогічних досліджень дає підстави виокремити такі умови художнього розвитку майбутніх вихователів: опора в освітньому процесі на принципи педагогіки мистецтва; урахування індивідуальних особливостей кожного студента; формування досвіду художньо-творчої діяльності; діагностичний підхід до визначення художнього розвитку студентів; самовиховання студентів (самопізнання, самоорганізація, самореалізація, рефлексія); організація різноманітних форм стимулювання художнього розвитку.

Розглянемо педагогічні умови, що сприяють художньому розвитку майбутніх вихователів.

Опора в освітньому процесі на принципи й методи педагогіки мистецтва.

Педагогіка мистецтва спрямована на формування власного «Я» особистості, її самостійної позиції. Пріоритетним є емоційно-почуттєвий розвиток в його взаємозв'язку із інтелектуальним, моральним; духовним, що дає підстави розглядати мистецьку освіту як модель гуманізації освіти. Педагогіка мистецтва націлена на загальнокультурний і художньо-творчий розвиток особистості, пробудження її творчого потенціалу в мистецькій діяльності [10].

Урахування індивідуальних можливостей та особливостей кожного студента

Ця умова вимагає обліку унікального психологічного складу особистості майбутніх вихователів, їхніх інтересів, нахилів й здібностей; передбачає усвідомлення студентом себе як творчої індивідуальності. Реалізується умова в систематичному відстеженні індивідуальної траєкторії художнього розвитку на основі діагностичних даних та експертних оцінок; в усвідомленні майбутніми вихователями власних індивідуальних можливостей розвитку в процесі художньо-творчої діяльності; в реалізації творчого потенціалу студентів в формах художньої творчості; в створенні сприятливої емоційної атмосфери; спрямованості педагогічного процесу до кращих якостей особистості студента, до їх позитивного настрою у процесі художньої діяльності.

Формування досвіду художньо-творчої діяльності

Досвід визначається як володіння складною, динамічною сукупністю психічних і практичних дій, спрямованих на вирішення професійних, творчих завдань [8]. Художній досвід передбачає цілісне сприйняття навколишнього світу; наявність образного мислення; вміння естетично сприймати навколишню дійсність; розуміти «мову» мистецтва і втілювати задум у художній творчості.

Художній досвід є змістовним компонентом художнього розвитку й охоплює мистецтвознавчі знання, узагальнені художньо-естетичні вміння, а також досвід творчої діяльності у сфері художньої культури.

Діагностичний підхід до визначення художнього розвитку студентів

Діагностичний підхід покликаний індивідуалізувати і оптимізувати процес художнього розвитку; забезпечити правильне визначення результатів діагностики; виявити індивідуальні схильності і здібності кожного студента до різних видів художньо-творчої діяльності.

Список літератури:

1. Анчуков С.В., Венцлав С. С. Развитие индивидуальности средствами искусства : Монография / Под ред. М.А. Верба. Санкт-Петербург. «Экспресс», 2004. 275 с.
2. Базовий компонент дошкільної освіти / Науковий керівник: А.М. Богуш. Київ. Видавництво, 2012. 26 с.
3. Боров Ю. Эстетика. Москва. Астрель, 2005. 332 с.
4. Гамезо М.В., Петрова Е.А., Орлова Л.М. Возрастная и педагогическая психология : Учебное пособие. Москва. Педагогическое общество, 2003.
5. Закон України «Про освіту» від 05.09.2017 № 2145-VIII (зі змінами, чинними від 19.01.2019). URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1484-znayomtesya-zakon-ukrani-pro-svtu-2017>
6. Ожегов С.И., Шведова Н.Ю. Толковый словарь русского языка. Москва. Издательство «Азъ», 1992.
7. Отич О.М. Педагогіка мистецтва в розвитку творчої індивідуальності майбутнього педагога професійної школи. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/5721/1/Otych.pdf>
8. Подласый И.П. Педагогика: 100 вопросов – 100 ответов: учеб. пособие для вузов. Москва : ВЛАДОС-пресс, 2004. 365 с.

Самовиховання студентів (самопізнання, самоорганізація, самореалізація, рефлексія)

Мистецтво дозволяє зануритися в глибинні пласти своєї психіки, сприяє пізнанню власного внутрішнього світу. Самопізнання пов'язано з аналізом свого внутрішнього стану, переживань, а також з'ясуванням того, як оточуючі розуміють особливості людини, емоційні реакції. Через самооцінку студенти приходять до аналізу свого художнього розвитку, оцінюють свою діяльність і її компоненти: потреби, мотиви, цілі для досягнення результатів [6]. Рефлексія сприяє розвитку особистісних якостей, необхідних для художнього розвитку: впевненості в собі, підвищення самооцінки; вольових якостей.

Організація різноманітних форм стимулювання художнього розвитку

Умовами і передумовами художнього розвитку є творче середовище, в якому розвиток проходить найбільш сприятливо. Для цього використовуються різні методи і прийоми, які забезпечують розвиток особистості майбутніх вихователів засобами дисциплін естетичного циклу (методи проблемно-творчого характеру, методи організації колективної творчої діяльності, методи стимулювання інтересу до активного освоєння естетичних знань, проблемні та евристичні методи). Також художньому розвитку майбутніх вихователів сприяє створення спеціальних естетичних ситуацій: відвідування та організація виставок, музеїв, майстер-класів; обговорення картин; написання рецензій. Стимулювання інтересу до художньої творчості відбувається при створенні особистого портфоліо, презентацій, каналу на ютубі, свого сайту. Однією з форм художнього розвитку майбутніх вихователів є також дослідницька діяльність у наукових гуртках, студіях творчого розвитку, творчих лабораторіях, участь у творчих конкурсах, олімпіадах.

Висновки і пропозиції. Отже, враховуючи запропоновані визначення досліджуваного поняття, вважаємо, що для художнього розвитку майбутніх вихователів важливими є: естетичне ставлення до дійсності; потреба в почутті гармонії й краси, наявність мотиваційної готовності до пошуку і вирішення творчих завдань; емоційне самовираження у творчості; інтерес до створення художнього образу в процесі художньо-творчої діяльності; самореалізація в різних формах художньої творчості. Подальші дослідження будуть спрямовані на визначення ступеня розвитку та створення методики художнього розвитку майбутніх вихователів.

9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. Санкт-Петербург, 2001. 720 с.
10. Рудницька О.П. Педагогіка: загальна та мистецька : навчальний посібник. Тернопіль : Навчальна книга. Богдан, 2005. 263 с.
11. Яковлев Е.Г. Эстетика. Искусствоведение. Религиоведение. Москва, 2005. 322 с.
12. Seoul Agenda: Goals for the Development of Arts Education is a major outcome of UNESCO's Second World Conference on Arts Education held in Seoul, the Republic of Korea, on 25–28 May 2010. URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/Seoul_Agenda_EN.pdf

References:

1. Anchukov S.V., Ventslav S.S. (2004). Razvitiye individual'nosti sredstvami iskusstva: Monografiya [The development of individuality by means of art: Monograph]. Sankt-Piterburg : «Ekspress». (in Russian)
2. Bazovyy komponent doshkil'noyi osvity (2012) [Basic component of preschool education] / Naukovyy kerivnyk: A.M. Bohush. Kyiv : Vydavnytstvo. (in Ukrainian)
3. Borev Y.U. (2005). Estetika [Aesthetics]. Moskva : Astrel'. (in Russian)
4. Gamezo M.V., Petrova Ye.A., Orlova L.M. (2003). Vozrastnaya i pedagogicheskaya psikhologiya: Uchebnoye posobiye [Developmental and pedagogical psychology: textbook]. Moskva : Pedagogicheskoye obshchestvo. (in Russian)
5. Zakon Ukrayiny «Pro osvitu» [Law of Ukraine «On Education»] vid 05.09.2017 № 2145-VIII (zi zminamy, chynnymy vid 19.01.2019). URL: <https://www.pedrada.com.ua/article/1484-znayomtesya-zakon-ukrani-pro-svtu-2017>
6. Ozhegov S.I., Shvedova N.Yu. (1992). Tolkovyy slovar' russkogo yazyka. [Explanatory dictionary of the Russian language]. Moskva : Izdatel'stvo «Az». (in Russian)
7. Otych O.M. Pedagogika mystetstva v rozvytku tvorchoyi indyvidual'nosti maybutn'oho pedahoha profesiynoyi shkoly [Art pedagogy in the development of the creative personality of a future vocational school teacher]. URL: <http://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/123456789/5721/1/Otych.pdf>
8. Podlasyy I.P. (2004). Pedagogika: 100 voprosov – 100 otvetov: ucheb. posobiye dlya vuzov [Pedagogy: 100 questions – 100 answers: studies. manual for universities]. Moskva : VLADOS-press. (in Russian)
9. Rubinshteyn S.L. (2001). Osnovy obshchey psikhologii [Basics of general psychology]. Sankt-Piterburg. (in Russian)
10. Rudnyts'ka O.P. (2005). Pedagogika: zahal'na ta mystetska: navch. posib. [Pedagogy: General and Artistic: Textbook]. Ternopil : Navchalna knyha. Bohdan. (in Ukrainian)
11. Yakovlev Ye.G. (2005). Estetika. Iskusstvovedeniye. Religiovedeniye. [Aesthetics. Art criticism. Religious studies]. Moskva : Pedagogika. (in Russian)
12. Seoul Agenda: Goals for the Development of Arts Education is a major outcome of UNESCO's Second World Conference on Arts Education held in Seoul, the Republic of Korea, on 25–28 May 2010. URL: http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/CLT/pdf/Seoul_Agenda_EN.pdf